

Tomasz Rawski

Uniwersytet Warszawski

Wydział Socjologii¹

ORCID: 0000-0002-6850-2125

BUDOWANIE NARODÓW NA PERYFERIACH SOCJALISTYCZNEJ JUGOSŁAWII (1945–1974): MACEDONIA, CZARNOGÓRA, BOŚNIA I HERCEGOWINA

■ WSTĘP

Artykuł dotyczy trzech nacjonalizmów, które narodziły się jako fenomeny masowe dopiero w drugiej połowie XX wieku: macedońskiego, czarnogórskiego i muzułmańskiego/boszniackiego. Omawiam proces ich stopniowego wyłaniania się, który przypadł na pierwsze trzy dekady jugosłowiańskiego socjalizmu (1945–1974) i zaowocował zbudowaniem fundamentów każdego z tych trzech współczesnych narodów. Pokazuję, że okres socjalizmu należy rozumieć jako kluczowy dla budowania nowoczesnych narodów w Macedonii, Czarnogórze oraz Bośni i Hercegowinie (BiH), ponieważ dopiero wówczas wytworzono warunki społeczne niezbędne do ich zaistnienia tam, gdzie wcześniej dominowały przednowoczesne identyfikacje religijno-regionalne, a także zinstytucjonalizowano każdą z kultur narodowych: w pełni (macedońska) lub częściowo (czarnogórska i muzułmańska/boszniacka).

W artykule przyjmuję stanowisko teoretyczne najbliższe politycznemu wariantowi ujęcia modernistycznego (zob. Kilias 2004; Hobsbawm 2010; Malešević 2013), czyli rozumiem nacjonalizm jako polityczny proces budowania narodów, którego korzenie tkwią w XIX-wiecznym rozpadzie imperiów feudalnych, a główny motor to zinstytucjonalizowane działanie polityczne. Artykuł wpisuje się w nurt badań z pogranicza socjologii i historii problematyzujący nacjonalizmy, które pojawiły się we wschodnioeuropejskiej przestrzeni politycznej jako późny produkt jej unaradawiania (zob. np. Brunnbauer, Grandits 2013; Rudling 2014; Pivoras 2020). Nurt ten rozwinął się zwłaszcza w ostatniej dekadzie po długim okresie funkcjonowania na uboczu refleksji naukowej, która – także w przypadku kwestii narodowościowych na obszarze pojugosłowiańskim – była skupiona

¹ t.rawski@is.uw.edu.pl

głównie na tych nacjonalizmach i narodach, które weszły na scenę dziejową już w XIX wieku.

Struktura artykułu jest następująca. Najpierw przedstawiam specyfikę nowej pozycji politycznej, w jakiej wszystkie trzy tereny znalazły się wraz z powstaniem socjalistycznej Jugosławii. Następnie pokazuję, jak masowy awans społeczny lokalnej ludności w pierwszych dekadach socjalizmu wytworzył wszędzie strukturalne warunki niezbędne do masowej produkcji, upowszechnienia i recepcji idei narodowej. Później zestawiam ze sobą trzy polityki wytwarzania kultury narodowej: macedońską, czarnogórską i muzułmańską/boszniacką w perspektywie różnic i podobieństw między nimi.

■ NOWA POZYCJA

Dla przekształcenia prawosławnej ludności Macedonii i Czarnogóry oraz muzułmanów z Bośni i Hercegowiny w nowoczesne narody – Macedończyków, Czarnogórców i Muzułmanów (od 1993 roku: Boszniaków) – trzy pierwsze dekady istnienia socjalistycznej Jugosławii są kluczowe, ponieważ to dopiero wówczas wytworzono na tych terenach strukturalne warunki niezbędne do instytucjonalizacji i umasowienia projektów narodowych. Wcześniej, aż do połowy XX wieku, zdecydowana większość populacji tych regionów była indyferentna narodowo i przywiązana do identyfikacji typu religijnego/regionalnego charakterystycznej dla epoki imperialnej (zob. Rudometof 2002: 109; Malešević 2007: 702; Bougarel 2009: 120 i 121; Majewski 2013: 116). Nieliczne lokalne elity społeczne budowały zręby poszczególnych idei narodowych ograniczone do własnych kręgów lub wiązały się z projektami narodowymi rozwijanymi przez nacjonalistów serbskich z Belgradu (we wszystkich przypadkach), chorwackich z Zagrzebia (w BiH) czy bułgarskich i greckich z Sofii i Aten (w Macedonii).

Utworzenie powojennej Jugosławii oznaczało bezprecedensową poprawę podporządkowanej pozycji tych trzech terenów w regionalnych stosunkach władzy. Po pierwsze, doszło do stopniowego upodmiotowienia lokalnych elit politycznych. Najpierw, wraz z utworzeniem silnie scentralizowanego państwa, wszystkie trzy regiony uzyskały trwały status republik federacyjnych o wyraźnych granicach terytorialnych, co odcięło bezpośredni wpływ nacjonalizmów z Sofii i Aten oraz wydatnie zmniejszyło siłę oddziaływania tych z Belgradu i Zagrzebia. Następnie, stopniowa decentralizacja władzy, która polegała na delegowaniu coraz szerszych kompetencji politycznych z federacyjnego centrum w Belgradzie do stolic poszczególnych republik i nabrała wysokiej dynamiki w połowie lat sześćdziesiątych (Malešević 2006: 157–184), zaowocowała wzmocnieniem swobody lokalnych struktur Związku Komunistów Jugosławii (ZKJ) w zakresie formułowania kierunków polityki narodowościowej. Po drugie, centralna polityka redystrybucji dochodu narodowego na

korzyść południowych republik, silna zwłaszcza w latach 1948–1965, doprowadziła do masowego awansu społecznego ludności ze wsi do miast, którego głównymi kanałami były rozbudowana administracja państwowa i przemysł. To wzmacnianie południowych regionów wynikało z przyjętej przez Komitet Centralny ZKJ strategii, zgodnie z którą jugosłowiańskie peryferie miały stanowić bufor stabilizujący wspólne państwo poprzez łagodzenie antagonizmu politycznego między nacjonalistycznymi Belgradem i Zagrzebiem, który rozsadził od wewnątrz międzywojenną Jugosławię.

■ NOWE WARSTWY SPOŁECZNE

Warto najpierw przyjrzeć się strukturalnym konsekwencjom masowego awansu społecznego w omawianych republikach z trzech perspektyw: dynamiki procesu urbanizacji, zmian w strukturze wykształcenia i zatrudnienia. Pozwala to pokazać rozmiary skoku modernizacyjnego, który przekształcił te trzy wiejskie, rolnicze populacje o bardzo wysokim poziomie analfabetyzmu w nowoczesne społeczeństwa o względnie zróżnicowanej strukturze społecznej i gospodarczej, dysponujące głównymi atrybutami niezbędnymi dla umasowienia idei narodowej. Chodzi tu zwłaszcza o warstwę intelektualistów zdolną wytwarzać kulturowe podstawy narodu, tj. kodyfikować język narodowy, pisać historię narodu i budować Kościół narodowy; o sieć instytucji i urzędników/pracowników zapewniających transmisję kultury narodowej w populacji; wreszcie, o piśmienną ludność zdolną odebrać i zinternalizować ten przekaz, wytwarzając poczucie identyfikacji z narodem.

Podłoże dla masowego awansu, czyli dynamikę ruchu ludności ze wsi do miast w ciągu kilku powojennych dekad, prezentują pierwsze dwie tabele (tab. 1 i tab. 2). Imponują zwłaszcza zmiany w przypadku niewielkiej Czarnogóry, którą w zurbanizowane społeczeństwo przekształcił ponad sześciokrotny przyrost ludności miejskiej i dziewięciokrotny wzrost ludności w stolicy (Titograd). Na tym tle mniej spektakularne osiągnięcia Bośni i Hercegowiny – trzyipółkrotny przyrost ludności miejskiej i czterokrotny wzrost ludności stolicy (Sarajewo) – są warte odnotowania ze względu na najliczniejszą populację BiH ze wszystkich trzech republik. Gdy chodzi o Macedonię, zauważyć należy zwłaszcza dynamiczny rozwój Skopje, które po wojnie powiększyło się aż sześciokrotnie, i to pomimo olbrzymiego trzęsienia ziemi z 1963 roku, w wyniku którego dach nad głową straciło ok. 1/3 ludności miasta. Ogólna dynamika urbanizacji była na tyle wysoka, że już na początku lat sześćdziesiątych miasta zamieszkiwało od dwóch piątych (Czarnogóra, BiH) do nawet jednej trzeciej (Macedonia) populacji, tyle więc osób miało okazje do w miarę regularnych kontaktów z instytucjami-producentami i propagatorami kultur narodowych.

Tabela 1. Dynamika urbanizacji w Jugosławii, 1948–1981

Urbanizacja. Populacja miast, w %	1948	1953	1961	1971	1981
Jugosławia – średnio	16,2	21,7	28,3	38,6	46,5
Macedonia	20,1	26,0	34,9	48,1	53,9
Czarnogóra	8,3	14,7	21,5	34,2	50,7
Bośnia i Hercegowina	10,8	15,0	19,5	27,9	36,2

Źródło: Oprac. własne na podst.: Woodward (1995: 385) i Myers, Campbell (1954: 31).

Tabela 2. Przyrost liczby ludności w stolicach, 1931–1981

Liczba ludności w stolicach	1931	1948	1953	1961	1971	1981
Skopje	68 334	241 319	287 927	342 827	312 980	408 143
Titograd	10 247	14 369	19 868	35 054	61 727	96 074
Sarajewo	78 173	111 087	127 471	173 144	243 980	319 017

Źródło: Miljković (1989: 52).

Aby unaoczyć skalę awansu edukacyjnego towarzyszącą urbanizacji, warto wskazać dwa jego wymiary. Pierwszy to alfabetyzacja populacji, bo pod tym względem ludność wszystkich trzech peryferyjnych republik była przed wojną daleko w tyle nie tylko wobec pohabsburskich republik centralnych: Słowenii, Chorwacji, ale także wobec poosmańskiej Serbii właściwej. Kolejna tabela (tab. 3) prezentuje więc powojenny spadek drastycznie wysokiego odsetka analfabetów, któremu towarzyszyła redukcja dystansu między centrum a peryferiami. O ile jeszcze w latach trzydziestych analfabetyzm na peryferiach obejmował ponad 2/3 populacji, co sytuowało je znacznie poniżej jugosłowiańskiej średniej, o tyle na początku lat sześćdziesiątych proporcje te odwróciły się. Wówczas piśmienne – czyli przygotowane do recepcji idei narodowej – było od dwóch trzecich (BiH) do niemal czterech piątych (Czarnogóra) populacji tych republik, co sytuowało je blisko jugosłowiańskiego standardu.

Tabela 3. Alfabetyzacja ludności w republikach jugosłowiańskich, 1931–1981

Analfabetyzm w populacji powyżej 10. roku życia, w %	1931*	1948	1953	1961	1971	1981
Jugosławia – średnio	44,6	26,0	25,4	21,0	15,0	9,5
Macedonia	70,8	39,6	35,7	24,6	13,1	10,9
Czarnogóra	66,0	26,4	30,1	21,7	15,7	9,4
Bośnia i Hercegowina	67,0	44,9	40,2	32,5	23,2	14,5

* dane przybliżone ze względu na inny niż w kolejnych okresach kształt administracyjny kraju (tzw. banowiny).

Źródło: Oprac. własne na podst.: Andrejka (1938), Bondžić (2010: 103), Katz (2011: 60 i 61), Klisinski (1974: 3), Latifić (1970: 320), Milovanović (1985: 453), Novak (1960: 315 i 316), Miljković (1989: 39).

Drugi wymiar awansu edukacyjnego obrazuje dynamika przyrostu ludności z wykształceniem co najmniej średnim (tab. 4). Pokazuje ona wzrost tej warstwy społecznej, z której zazwyczaj rekrutują się kodyfikatory idei narodowej (intelektualiści, zawodowi politycy, artyści), jej propagatorzy (nauczyciele, dziennikarze) oraz strażnicy instytucjonalni (urzędnicy-administratorzy), czyli – roboczo ujmując – klasy średniej. Wprawdzie wzrost ten można śledzić w sposób zestandaryzowany dopiero od 1953 roku, lecz pominięcie późnych lat czterdziestych nie redukuje skali zjawiska. We wszystkich republikach już na początku lat sześćdziesiątych widać dwukrotny wzrost klasy średniej mierzonej poziomem wykształcenia, co w liczbach bezwzględnych oznaczałoby, że warstwa potencjalnych „producentów” nacjonalizmu liczyła wówczas od 20 tys. (Czarnogóra) przez 43 tys. (Macedonia) do 70 tys. osób (BiH). U progu lat siedemdziesiątych odsetek ten znów się podwoił, co przy ogólnym wzroście populacji oznaczało wzrost tak rozumianej klasy średniej do, odpowiednio, 41 tys., 120 tys. i 180 tys. osób.

Tabela 4. Przyrost klasy średniej wg wykształcenia, 1953–1981

Populacja z wykształceniem co najmniej średnim, w %	1953	1961	1971	1981
Jugosławia – średnio	3,18	4,68	9,08	16,40
Macedonia	2,17	4,10	9,34	13,95
Czarnogóra	3,50	5,57	9,79	18,42
Bośnia i Hercegowina	1,65	2,92	6,19	13,61

Źródło: Oprac. własne na podst. Novak (1960: 319), Latifić (1970: 320), Klisinski (1974: 3), Miljković (1989: 360–365).

Jeśli spojrzeć na przemiany w strukturze gospodarczej, to oprócz zauważenia coraz bardziej zaawansowanego podziału pracy, warto próbować dostrzec klasę średnią przynajmniej na dwa sposoby. Otóż można zdefiniować ją szeroko – jako ogół populacji zatrudnionej w trzecim sektorze gospodarki, czyli wszędzie poza rolnictwem i przemysłem (tab. 5) – a wówczas okaże się, że we wszystkich republikach odsetek takiej ludności osiągnął poziom dwucyfrowy już we wczesnych latach pięćdziesiątych, a przez kolejne dwie dekady wzrósł do jednej piątej (Macedonia, BiH) lub nawet jednej czwartej (Czarnogóra) populacji. Gdyby natomiast zawęzić klasę średnią tylko do pracowników administracji publicznej i przedstawicieli wolnych zawodów (tab. 6), to wówczas przekroczyłaby ona dwucyfrowy odsetek ludności dekadę (Macedonia, Czarnogóra) lub dwie dekady (BiH) później. Nawet przy węższej definicji warstwa potencjalnych „producentów” nacjonalizmu jest jednak przynajmniej dwukrotnie większa niż mierzona poziomem wykształcenia. Jej liczebność u progu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, to w liczbach bezwzględnych odpowiednio 42,5 i 70 tys. (Czarnogóra), 119 tys. (Macedonia) oraz 173,5 i 348 tys. (BiH) osób.

Tabela 5. Przemiany struktury zatrudnienia, 1953–1981

Struktura zatrudnienia wg sektorów gospodarki, w %	1953			1961			1971			1981		
	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III
Jugosławia – średnio	70,0	16,1	13,0	59,7	23,0	17,3	48,7	28,7	21,6	28,7	33,6	37,7
Macedonia	72,4	14,9	12,7	62,4	20,9	16,7	49,9	29,0	21,1	32,1	33,8	34,1
Czarnogóra	70,6	14,4	15,0	58,0	21,5	20,5	46,5	26,2	27,4	17,3	35,0	47,7
Bośnia i Hercegowina	73,0	15,9	11,1	63,8	21,3	14,9	52,6	28,2	19,2	25,7	39,0	35,3

Źródło: oprac. własne na podst. Breznik (1974: 63), Miljković (1989: 51).

Tabela 6. Przyrost klasy średniej wg struktury zatrudnienia, 1953–1981

Populacja zatrudniona łącznie w administracji i wolnych zawodach, w %	1953	1961	1971	1981
Jugosławia – średnio	7,40	10,50	14,50	22,40
Macedonia	7,50	11,40	14,50	20,10
Czarnogóra	8,90	12,10	16,80	27,70
Bośnia i Hercegowina	5,80	7,30	12,0	20,30

Źródło: oprac. własne na podst. Novak (1960: 317; 1962: 318), Latifć (1973: 352); Miljković (1989: 51).

Krótko mówiąc, pierwsze półtorej dekady socjalistycznej polityki przyniosło na jugosłowiańskich peryferiach zasadniczą zmianę strukturalną, która u progu lat sześćdziesiątych wytworzyła warunki niezbędne do umasowienia idei narodowej. Już wówczas populacje wszystkich trzech republik można uznać za umiarkowanie zurbanizowane społeczeństwa, w których analfabetyzm był stosunkową rzadkością, czyli większość populacji była zdolna do recepcji kultury narodowej; rola miast stała się znacząca, czyli istotnie wzrósł potencjał wpływu instytucji państwowych, budujących naród, na masy ludności; klasa średnia, czyli warstwa „producentów” nacjonalizmu, była na tyle liczna, by te instytucje zasilać i w nich działać. W kolejnych dekadach trendy te pogłębiały się.

■ NOWE POLITYKI

Mimo zbliżonych warunków strukturalnych, polityczna dynamika trzech omawianych tu nacjonalizmów była w latach 1945–1974 wysoce odmienna, a ponadto w ramach każdego z nich istniały dysproporcje między trzema kluczowymi wymiarami, które omawiam poniżej: kodyfikacją języka narodowego, pisaniem historii narodowej i budowaniem Kościoła narodowego. Zróżnicowania te wynikały zarówno z silnej zależności peryferii od szerszych interesów politycznych jugosłowiańskiej centrali, jak i z różnorodnego położenia lokalnych elit we „własnych republikach”. Pierwszy czynnik owocował przede wszystkim polityką narodowościową dwóch prędkości – czyli dynamicznym rozkwitem nacjonalizmu macedońskiego i powolnym, pełnym przeszkód rozwojem dwóch pozostałych – czynnik drugi skutkował zaś odmienną konfiguracją wewnętrzną każdego z nacjonalizmów.

Pierwsza prędkość, czyli nacjonalizm macedoński

Głównym powodem wczesnego, silnego wsparcia federacyjnej centrali dla macedońskiego nacjonalizmu była chęć zamknięcia tzw. kwestii macedońskiej, która przez poprzednie kilkadziesiąt lat napędzała regionalną walkę trzech państwowych nacjonalizmów: bułgarskiego, serbskiego i greckiego o kontrolę nad całym obszarem geograficznej Macedonii, w tym nad tzw. Macedonią wardarską ze stolicą w Skopje. W tym celu socjalistyczny Belgrad planował unieważnić bułgarskie i greckie roszczenia terytorialne poprzez przetworzenie poczucia związku z macedońskością jako luźną etykietą regionalną – dominującego wśród lokalnych Słowian – w poczucie identyfikacji z macedońskością jako kategorią narodową nasyconą konkretnymi treściami kulturowymi. Dlatego budowanie narodu macedońskiego rozpoczęło się już pod koniec wojny, a rozwinęło na pełną skalę do połowy lat sześćdziesiątych, co było ewenementem w skali Jugosławii. W ciągu pierwszych dwóch powojennych dekad centrala federacyjna dążyła bowiem głównie do budowania wspólnej, quasi-universalnej kultury jugosłowiańskiej mającej przekraczać partykularystyczne polityki narodowościowe (zob. Wachtel 1998: 130–172).

Tak więc w czasie, gdy konsekwentnie marginalizowano dobrze ugruntowane nacjonalizmy (takie jak chorwacki, serbski i słoweński) i ignorowano te załączkowe (jak czarnogórski i muzułmański/boszniacki), wyjątkowo dbano o rozkwit nacjonalizmu w głównym nurcie macedońskiej polityki. Pierwszy w historii akt kodyfikacyjny macedońskiego standardu językowego – czyli normę zawierającą alfabet wraz z zarysem reguł ortografii i gramatyki – przyjęto i ogłoszono publicznie już latem 1945 roku w głównym dzienniku prasowym „Nowa Macedonia”, nacjonalistyczną historiografię zinstytucjonalizowano zaś trzy lata później, tworząc Instytut Historii Narodowej w Skopje (1948). Pierwsze powojenne pokolenie macedońskich naukowców – zwłaszcza lingwistów (gł. Blaže Koneski) i historyków (gł. Blaže Ristovski), a także folklorystów i innych – szybko obsadziło nowo powstałe instytucje strzegące tożsamości narodowej i w 1949 roku zjednoczone w Uniwersytecie św. Cyryla i Metodego w Skopje.

Ważną konsekwencją rozpoczęcia lokalnego procesu budowania narodu w centralistycznym państwie był ciągły, intensywny wpływ Belgradu na kształt macedońskiego nacjonalizmu, zabezpieczony przez czystki kadrowe w Komunistycznej Partii Macedonii podczas jugosłowiańskiego stalinizmu (1945–1948; Marinov 2010: 4). Spór między frakcją centralistów a lokalistów najlepiej obrazują przemiany polityki językowej, gdzie wyartykułowano go już na etapie kodyfikacji standardu jako konflikt między probelgradzkimi zwolennikami „serbizacji” i proskopskimi zwolennikami natywizacji normy językowej, co w praktyce oznaczało jej „bułgaryzację” (Friedman 2000: 172; Majewski 2013: 121 i 122). Początkowa przewaga pierwszej frakcji miała skutkować najpierw serbizacją macedońskiej cyrylicy, w której po wprowadzeniu przez centralistów czterech znaków zapożyczonych wprost z cyrylicy serbskiej i utraceniu wysiłków lokalistów, aby zachować niektóre znaki ugruntowane w lokalnej tradycji, znalazło się 28 z 31 liter identycznych z alfabetem serbskim.

Kurs na serbizację macedońskiej normy językowej zaostrzono po wyjściu Jugosławii z Bloku Wschodniego w 1948 roku jako odpowiedź na aktywną kontestację nowej normy przez zewnętrzną, probułgarską opozycję wspieraną przez antyjugosłowiańsko nastrojoną Moskwę i rekrutującą się ze słowiańskich komunistów-uchodźców po greckiej wojnie domowej z terenów Macedonii egejskiej (Voss 2006: 125 i 126). Ta fala serbizacji trwała do początku procesu destalinizacji w ZSRR i objęła podręczniki wydawane w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych, a zwłaszcza pierwszą obszerną ortografię macedońską (1951) autorstwa Blaže Koneskiego i Kruma Toševa. Wyraźne wzmocnienie pozycji lokalistów nastąpiło pod koniec tej dekady i miało objawić się najwyraźniej pod postacią ruchu ku natywizacji leksykalnej widocznym w wielotomowym *Słowniku języka macedońskiego* wydawanym (red. B. Koneski) w latach 1961–1966 (ibidem). I choć zwolennicy proserbskiego centralizmu już nigdy później nie odzyskali tak mocnej pozycji w polityce językowej, to należy zauważyć, że wywarli duży wpływ na macedoński język narodowy na kluczowym etapie jego instytucjonalizacji.

Spory tego rodzaju w mniejszym stopniu wybrzmiewały w nacjonalistycznej historiografii, gdzie głos historyków przysyłanych z Belgradu raczej współbrzmiał z głosem lokalnych naukowców przeciwko przeciwnikowi zewnętrznemu. Historycy rozwijali bowiem taką opowieść o przeszłości narodu macedońskiego, która, ze względu na swój silnie antybułgarski i antygrecki wydźwięk, budziła zdecydowany opór Aten i Sofii. Chodziło zwłaszcza o dwa zabiegi macedońskich historyków, które były późnym, lustrzanym odbiciem działań podejmowanych od późnego XIX wieku przez obie sąsiednie historiografie: przechwytywanie do własnej narracji narodowej wydarzeń kluczowych dla narracji sąsiednich oraz sytuowanie w centrum własnej narracji całego obszaru geograficznej Macedonii, czyli także terenów kontrolowanych przez Ateny i Sofię (Roudometof 2002: 61; Voss 2006: 123).

Oba zabiegi, rozpoczęte w latach pięćdziesiątych, najpierw dotyczyły XIX-wiecznych źródeł autonomicznej macedońskiej działalności narodotwórczej. Miała ona rozpocząć się z jednej strony podczas kryzysu wschodniego z lat 1875–1878, który zaowocował m.in. niepodległością Bułgarii, a z drugiej strony w okresie greckiej wojny o niepodległość z lat 1821–1832. Dojrzałą macedońską działalność narodotwórczą odnajdywano zaś w Wewnętrznej Macedońskiej Organizacji Rewolucyjnej (VMRO, zał. 1893) – tajnym towarzystwie spiskowców zdominowanym przez nacjonalistów bułgarskich, którzy w dużej mierze wywodzili się i działali w greckiej Macedonii – a wywołane przez VMRO, przegrane antyosmańskie Powstanie Ilindeńskie (2 sierpnia 1903 roku) uznano za preludeum do utworzenia socjalistycznej Macedonii (2 sierpnia 1944 roku, zob. Majewski 2013: 199–202). W kolejnej dekadzie macedońską narrację narodową zakorzeniono jeszcze głębiej w przeszłości: z jednej strony w średniowieczu, gdzie etnogenezę Macedończyków wywodzono od świętych Cyryla i Metodego, wcześniej uznanych za fundament bułgarskości przez Sofię, a z drugiej strony w dziedzictwie antyku – gdzie rozpoczynano ją od Aleksandra Macedońskiego, wpisywanego w fundamenty greckości przez Ateny. Za symboliczne domknięcie procesu kształtowania takiej narracji historycznej wypada uznać czterotomową *Historię narodu macedońskiego* pod red. Mihailo Apostolskiego wydaną w latach 1966–1970, czyli gdy nacjonalizmy czarnogórski i muzułmański/boszniacki dopiero zaczynały się wyłaniać. W sensie instytucjonalnym okres domyka zaś utworzenie Macedońskiej Akademii Nauk i Sztuk w 1967 roku

Na tle wysokiej dynamiki macedońskiej polityki językowej i historycznej budowanie Kościoła narodowego postępowało stosunkowo opieszale, ponieważ biskupstwo ochrydzkie – czyli główny inicjator nadania statusu autokefalicznej Macedońskiej Cerkwi Prawosławnej (MPC) parafiom prawosławnym usytuowanym na terytorium republiki Macedonii – znalazło się w długotrwałym kłinczu wywołanym dwutorową polityką wyznaniową federacyjnego centrum. Otóż do połowy lat sześćdziesiątych centrala z jednej strony wspierała rozwój „małych Kościołów”, traktując je jako narzędzie legitymizacji własnych rządów wśród

jugosłowiańskiego kleru, a z drugiej strony utrudniała funkcjonowanie dwóm największym Kościołom narodowym: chorwackiemu Kościołowi katolickiemu i Serbskiej Cerkwi Prawosławnej (SPC), wzmagając opozycję hierarchów wobec władzy (Perica 2002: 26). Stąd po 1945 roku autonomistyczne dążenia głównego biskupstwa ochrydzkiego, tradycyjnie znajdującego się pod jurysdykcją SPC, posuwały się naprzód z trudem i przy silnym oporze serbskiego patriarchy oraz świętego synodu, choć z pewnymi osiągnięciami, zwłaszcza pod koniec lat pięćdziesiątych – jak prawo do odprawiania mszy po macedońsku czy ustanowienie urzędu metropolity macedońskiego (Бељакова 2014: 73–78).

Macedoński kler wyszedł z tego klinczu dopiero w 1967 roku, wykorzystując wsparcie macedońskich komunistów, wzmocnionych w wyniku ogólnojugosłowiańskiej fali decentralizacji władzy, do jednostronnego ogłoszenia autokefalii MPC. Akt ten należy uznać za moment oficjalnego ukonstytuowania się macedońskiego Kościoła narodowego tym bardziej, że był on początkiem otwartego, wieloletniego konfliktu między obydwoma Kościołami, który po każdej stronie napędzał coraz bardziej dynamiczną politykę budowania nowych świątyń, otwierania seminariów duchownych i szkół teologicznych. Jak pisze Vjekoslav Perica (2002: 146), dzięki ogłoszeniu niezależności przez MPC w ciągu półtorej dekady jej struktura rozrosła się z jednej diecezji do ośmiu (w tym dwie zagraniczne), a macedoński kler na początku lat osiemdziesiątych miał w użytku już ponad dwieście parafii i sto monasterów.

Druǵa prędkość, czyli nacjonalizm czarnogórski i muzułmański/boszniacki

Nacjonalizm czarnogórski i muzułmański/boszniacki różnią się od macedońskiego zwłaszcza w politykach wytwarzania kultury narodowej, ponieważ instytucjonalna autonomizacja wszystkich trzech terenów – zarówno formalna (nadanie statusu republik jugosłowiańskich), jak i praktyczna (uzyskanie sprawczości przez lokalnych komunistów) – działa się jednocześnie. Wydaje się, że to brak zewnętrznych rozszczeń terytorialnych wobec republik Czarnogóry oraz Bośni i Hercegowiny – nieusytuowanych na rubieżach Jugosławii – przełożył się w decydującym stopniu na brak wsparcia federacyjnego centrum dla lokalnych inicjatyw zorientowanych narodowo.

Sytuację dodatkowo komplikowały spory w KC ZKJ co do charakteru identyfikacji zbiorowej prawosławnej ludności Czarnogóry i muzułmańskiej populacji Bośni i Hercegowiny, wynikające z bardziej złożonych niż w przypadku Macedonii związków z wcześniejszą nacjonalistyczną polityką Belgradu. Brak wsparcia dla czarnogórskiej identyfikacji narodowej brał się z przekonania, że jest ona zaledwie regionalnym wariantem narodowości serbskiej. Powszechność tego stanowiska nawet wśród prominentnych komunistów z Czarnogóry jest świadectwem skuteczności dziewiętnasto- i wczesnodwudziestowiecznych działań nacjonalistycznych elit

belgradzkich, które, instytucjonalizując serbską kulturę narodową, w jej centrum umieściły całą nowoczesną historię i kulturę wytwarzaną na terenie Czarnogóry. Emblematycznym przykładem tego stanowiska jest tużpowojenna teza członka KC ZKJ, Milovana Đilasa, iż „Czarnogórcy są najczystszyimi i najlepszymi pośród Serbów, a Czarnogóra to kolebka serbskości” (za Domachowska 2019: 147), która stała się fundamentem bierności federacyjnego Belgradu wobec budowania narodu czarnogórskiego.

Taki sam brak wsparcia dla identyfikacji muzułmańskiej/boszniackiej wynikał z braku jednoznacznego stanowiska w ZKJ – także wśród samych muzułmańskich komunistów – co do tego, z jaką właściwie kategorią narodową mieliby się identyfikować bośniaccy muzułmanie (Hoare 2013: 353–362). W dużej mierze niejasności te były dziedzictwem chwiejności identyfikacyjnej w poprzednich dekadach, gdy muzułmańskie/boszniackie elity – poddane najpierw polityce narodowościowej Austro-Węgier, a później ekspansywnej polityce serbizacji i kroatyzacji przez Belgrad i Zagrzeb – były rozdarte między kilka identyfikacji narodowych: boszniacką, serbską, chorwacką i jugosłowiańską (międzywojenną) a identyfikację religijną – muzułmańską (zob. Rawski 2019: 49–91). Ponadto, muzułmanie nie stanowili większości demograficznej w Bośni i Hercegowinie, współdzieląc tę republikę z najliczniejszą ludnością serbską i najmniej liczną – chorwacką. Oba te czynniki stawały nacjonalistów muzułmańskich/boszniackich w trudniejszym położeniu: nie dysponowali formalnym statusem narodu jugosłowiańskiego, nie zgadzali się co do głównego kierunku polityki budowania własnego narodu ani nie mieli na wyłączność żadnych instytucji narodotwórczych.

Z tych względów nacjonalizm czarnogórski i muzułmański/boszniacki długo pozostawały wątle i rozproszone, a gdy już trafiły do głównego nurtu lokalnej polityki na fali ogólnojugosłowiańskiej decentralizacji władzy z połowy lat sześćdziesiątych, to miały dużo skromniejszy zakres niż w Macedonii. W obu przypadkach ich relatywnie najbardziej rozbudowanym wymiarem była polityka historyczna, zainicjowana przez kierownictwa partyjne obu republik. W Czarnogórze sztandarowym projektem historiograficznym, zamówionym i koordynowanym przez tamtejsze KC, stała się wielotomowa *Historia Czarnogóry* powstająca w ścisłej współpracy historyków z lokalnego Instytutu Historycznego (zał. 1948) i historyków serbskich z Belgradu (Dulović 2009: 8 i 9). Przy tej okazji szybko wybrzmiał konflikt między probelgradzkimi zwolennikami oficjalnej serbizacji historii Czarnogóry a protitogradzkimi zwolennikami jej natywizacji, który przypominał macedoński spór z lat czterdziestych o normę językową.

Decydującą różnicą była jednak dużo silniejsza pozycja instytucjonalna czarnogórskich komunistów, która pozwoliła im w 1970 roku najpierw skontrolować wysiłki centralistów i zablokować całe przedsięwzięcie, a następnie wymusić na nich korektę kursu politycznego zgodną z oficjalną linią lokalnego KC (Dulović 2009: 9–12). To pierwsze działanie wiązało się ze wsparciem stanowiska

natywistycznego, którego zwolennicy (np. Savo Brković) preferowali silnie nacjonalistyczną wizję przeszłości głoszącą, że naród czarnogórski od głębokiego średniowiecza stanowił monolit, który hartował swą tożsamość w wielowiekowej walce przeciwko Serbom o niepodległość Czarnogóry. Drugie działanie było próbą złagodzenia tego kierunku, zbyt radykalnego nawet jak na poluzowane ramy jugosłowiańskiej polityki narodowościowej przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Stąd wyłoniło się stanowisko umiarkowane, zgodnie z którym praca nad czarnogórską historią i kulturą narodową miała się odbywać przy uwzględnieniu założenia o nadrzędnym braterstwie narodów jugosłowiańskich. Ponieważ jednak w praktyce oznaczało to zamrożenie prac nad drażliwą historią XIX-wiecznej Czarnogóry, to ten docelowo ośmiotomowy projekt zamknięto już po wydaniu tomu trzeciego (ibidem). Niemniej, to właśnie początek lat siedemdziesiątych wyznacza w Czarnogórze początek instytucjonalizacji zarówno stanowiska radykalnie i umiarkowanie zorientowanego na budowanie narodu czarnogórskiego, jak i stanowiska proserbskiego w nowo powstających wtedy instytucjach, zwłaszcza pierwszym uniwersytecie w Titogradzie (zał. 1974) i Czarnogórskiej Akademii Nauk i Sztuk (zał. 1973).

W przypadku Bośni i Hercegowiny polityka historyczna była dla muzułmańskich komunistów istotna, ponieważ to głównie przy jej użyciu próbowali rozstrzygnąć spór wokół nazwy identyfikacji narodowej bośniackich muzułmanów na rzecz tzw. polityki wielkiego „M”. Było to także stanowisko umiarkowane, które zakładało przyznanie bośniackim muzułmanom statusu narodu jugosłowiańskiego pod nazwą: „Muzułmanie” – pisaną wielką literą „M” dla odróżnienia od pozostałych jugosłowiańskich muzułmanów jako grupy religijnej. Praca nad wdrożeniem tej polityki, jaką muzułmańscy komuniści i partyjni intelektualiści podejmowali od początku lat sześćdziesiątych, przebiegała dwutorowo. Z jednej strony, w ramach flagowego projektu historiograficznego – finansowanego przez Związek Komunistów BiH (ZK BiH) i realizowanego na Wydziale Nauk Politycznych i w Instytucie Historycznym Uniwersytetu w Sarajewie – wypracowywano pierwsze narracje o narodowej przeszłości Muzułmanów (Lučić 2012: 27). Z drugiej strony pracowano nad neutralizowaniem wewnętrznego sprzeciwu serbskich i chorwackich członków trójnarodowego KC ZK BiH. Wysiłki te przyniosły na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych efekty wyrazistsze niż w Czarnogórze. Oto bowiem KC ZK BiH w lutym 1968 roku oficjalnie uznał istnienie narodu Muzułmanów (Kamberović 2009: 294), rok później ukazała się kluczowa praca historiograficzna legitymizująca politykę wielkiego „M” – czyli *Narodowy i polityczny rozwój Muzułmanów* Atifa Purivatry – a w 1971 roku kategoria „Muzułmanin w sensie narodowym” po raz pierwszy zaistniała w jugosłowiańskim spisie powszechnym, zyskując masowe poparcie bośniackich muzułmanów.

Polityka wielkiego „M” była jednak uwikłana w dwa paradoksy, które spowodowały wyłonienie się trzech alternatywnych stanowisk w polityce

narodowościowej (Rawski 2019: 70–74). Po pierwsze, mimo promowania etykiety narodowej jednoznacznie obciążonej religijnie, muzułmańscy komuniści byli zorientowani na budowanie trzonu kultury narodowej wyłącznie z treści o charakterze świeckim. W opozycji do tego dążenia powstało stanowisko kulturowego partykularyzmu, którego zwolennicy (gł. literaturoznawcy, np. Alija Isaković) domagali się zacierania granicy między tym co świeckie i religijne w pracy nad kulturą narodową oraz podkreślania długiego trwania kulturowej odrębności Muzułmanów od bośniackich Serbów i Chorwatów. Po drugie, mimo założenia o ograniczeniu terytorialnego zasięgu narodu Muzułmanów do Bośni i Hercegowiny, komuniści nie przyznawali mu uprzywilejowanego statusu w republice, podkreślając równe prawo wszystkich trzech narodów do całego terytorium BiH. To skutkowało powstaniem stanowiska ogólnobośniackiego, którego zwolennicy (np. Enver Redžić) proponowali wizję BiH jako integralnej całości terytorialno-kulturowej nieredukowalnej do sumy trzech narodowych partykularyzmów i opowiadali się za **bośniacką** identyfikacją narodową jako nadrzędną wobec tychże. Wreszcie, trzecie stanowisko reprezentowała muzułmańska emigracja polityczna w Szwajcarii, na czele z Adilem Zulfikarpašićem, która odrzucała całą politykę wielkiego „M”, propagując model BiH jako typowego liberalnego państwa narodowego zamieszkiwanego przez jeden naród **Boszniaków**. Chociaż nominalnie naród boszniacki miał się składać z trzech komponentów religijnych, w praktyce emigracja przyznawała dominującą pozycję ludności muzułmańskiej (Lučić 2012: 39). Krótko mówiąc, w przypadku muzułmańskim/boszniackim, inaczej niż w czarnogórskim, na początku lat siedemdziesiątych zaistniały aż cztery alternatywne stanowiska, z których żadne nie było zorientowane proserbско, a miejscami ich instytucjonalizacji w kraju były jednostki Uniwersytetu w Sarajewie – Wydział Nauk Politycznych (zał. 1961), Instytut Orientalny (zał. 1962) i Instytut Języka (zał. 1972) – oraz Akademia Nauk i Sztuk BiH (zał. 1966).

W obszarze polityki językowej i wyznaniowej oba nacjonalizmy prezentowały się równie skromnie. Pierwszą kwestię uruchomił w połowie lat sześćdziesiątych kryzys wspólnego języka serbsko-chorwackiego, odnowionego dekadę wcześniej przez chorwackich i serbskich lingwistów przy ogólnej aprobacie naukowców z pozostałych republik. Zapoczątkował on w jugosłowiańskiej lingwistyce tendencję do podkreślania funkcjonalnej odrębności języka serbskiego i chorwackiego jako faktycznie istniejących wariantów abstrakcyjnego, wspólnego standardu. Na tej fali zaczęto też wspominać o istnieniu wariantu bośniackiego i czarnogórskiego (zob. Dulović 2013: 171). Kłopot polegał jednak na tym, że kryzys w lingwistyce był przejawem szerszego kryzysu ustrojowego między Belgradem a Zagrzebiem, a jego eskalacja na początku lat siedemdziesiątych wywołała interwencję federacyjnego centrum i czystki w kierownictwach partyjnych obu republik. Dlatego lokalne KC w Czarnogórze oraz BiH, z obawy przed podobnymi czystkami u siebie, nie wspierały środowisk promujących autonomistyczne tezy

językowe tym bardziej, że robiły to środowiska radykalne: w BiH kulturowi partycularyści Isakovicia (Okey 2005: 434) a w Czarnogórze radykałowie Brkovicia (Dulović 2013: 174–176). Ostatecznie istnienie obu wariantów językowych zostało jednak zatwierdzone z inicjatywy samej centrali kilka lat później, choć fakt ten przełożył się na działania kodyfikacyjne dopiero na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych.

Kierunek polityki wyznaniowej obu republik wyznaczał kurs lojalnościowy wobec federacyjnej centrali, trzymany przez przywództwa partyjne oraz najwyższą hierarchię obu głównych instytucji religijnych. Przyniósł on jednak odwrotne skutki niż w przypadku macedońskim. Z jednej strony ignorowano nieliczne głosy na rzecz autonomii Cerkwi czarnogórskiej, pozbawione jednoznacznego wsparcia nawet ze strony lokalnego KC (Zdravkovski, Morrison 2014: 250–251). W interesie centrali nie leżało bowiem otwieranie kolejnego – po przypadku macedońskim – konfliktu z kierownictwem Serbskiej Cerkwi Prawosławnej, która od kilkudziesięciu lat sprawowała kontrolę także nad parafiami czarnogórskimi. Zupełnie marginalną rolę autonomistycznego kleru w tej republice dobrze pokazują wypadki wokół budowy mauzoleum Petra II Petrovicia Njegosza – najważniejszego XIX-wiecznego władcy Czarnogóry – pochowanego na górze Lovćen nieopodal Cetinja. Otóż mimo że na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych długoletni metropolita Czarnogóry Daniel gorąco protestował przeciwko zburzeniu prawosławnej kaplicy na Lovćenie i przeniesieniu prochów Njegosza do wzniesionego na jej miejscu świeckiego mauzoleum, to jednocześnie opowiadał się za nierozzerwalnym związkiem parafii czarnogórskich z SPC (Stamatović 1999).

Z drugiej strony, federacyjnej centrali zależało na utrzymaniu jedności instytucjonalnej wszystkich jugosłowiańskich muzułmanów, toteż skupiała ich jedna instytucja religijna: Wspólnota Islamska, która od późnych lat czterdziestych była podzielona na cztery jednostki administracyjne (Sarajewo, Prisztina, Skopje, Titograd) dysponujące podobnym zakresem decyzyjności (Ramet 2002: 119). Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych sarajewski kler muzułmański dał jasny wyraz poszanowania tej struktury, angażując się mocno w promowanie partyjnej polityki wielkiego „M”, która nie zakładała wydzielenia osobnej organizacji religijnej dla Bośni i Hercegowiny. Taka polityka gwarantowała Wspólnocie wsparcie centrali i bezpieczny rozrost instytucjonalny, który w ciągu dekady lat siedemdziesiątych zaowocował otwarciem ośmiuset nowych miejsc kultu islamskiego w całym kraju, a w samej BiH wzrostem liczby meczetów do ponad tysiąca, otwarciem nowych szkół wyznaniowych i Wydziału Nauk Islamskich (Perica 2002: 78 i 79; Ramet 2002: 120), oraz uruchomieniem w 1970 roku czasopisma „Odrodzenie”. Ten ostatni organ był istotny o tyle, że pomagał przetrwać marginalnym, radykalnym panislamistom z organizacji Młodzi Muzułmanie na czele z Aliją Izetbegovićem (Bougarel, Rashid 1997: 542), którzy odegrają kluczową rolę polityczną w nacjonalizmie muzułmańskim/boszniackim wczesnych lat dziewięćdziesiątych.

■ KONKLUZJE

Wszystkie trzy republiki jugosłowiańskie: Macedonia, Czarnogóra oraz Bośnia i Hercegowina doświadczyły podobnej powojennej dynamiki strukturalnych przemian społeczno-ekonomicznych, które już na początku lat sześćdziesiątych skutkowały wytworzeniem tam zrębów nowoczesnych, zurbanizowanych, piśmiennych, wykształconych społeczeństw zdolnych do masowego wytwarzania i recepcji kultury narodowej. Mimo to dynamika polityczna poszczególnych nacjonalizmów – macedońskiego, czarnogórskiego i muzułmańskiego/boszniackiego – była istotnie różna ze względu na odmienne interesy polityczne jugosłowiańskiego centrum w poszczególnych republikach, inną dynamikę całego systemu władzy w różnych okresach oraz odmienne położenie lokalnych elit w republikańskich strukturach władzy.

Główna różnica zarysowała się między przypadkiem macedońskim a pozostałymi dwoma. O ile najbardziej dynamiczny rozwój nacjonalizmu macedońskiego przypadł na pierwsze dwie powojenne dekady i do końca lat sześćdziesiątych zaowocował właściwie pełną instytucjonalizacją kultury narodowej, o tyle rozwój nacjonalizmu czarnogórskiego i muzułmańskiego/boszniackiego w latach sześćdziesiątych dopiero się rozpoczął, osiągając na początku lat siedemdziesiątych apogeum, które prowadziło tylko do częściowej instytucjonalizacji obu kultur narodowych. Mówiąc konkretnie, w przypadku macedońskim doszło do pełnej kodyfikacji standardu językowego, domknięcia spójnej narracji o przeszłości narodu i zbudowaniem niezależnego Kościoła narodowego. Tymczasem w przypadku czarnogórskim i muzułmańskim/boszniackim rozwijała się głównie historiografia i literaturoznawstwo, które rozpoczęły instytucjonalizację stanowisk w kwestii narodowej: trzech czarnogórskich (proserbskie oraz umiarkowane i radykalnie proczarnogórskie) i czterech muzułmańskich/boszniackich (polityka wielkiego „M”, kulturowi partykularyści, stanowisko ogólnoboszniackie i emigracyjne stanowisko boszniackie). Kwestię językową w obu przypadkach zasygnalizowano, lecz jej nie rozwinięto, a autonomia Kościołów narodowych miała marginalne znaczenie, choć w przypadku Wspólnoty Islamskiej dopuszczono do głosu żywą obecność nurtu radykalnego.

Bez wątplenia należy więc uznać pierwsze trzy dekady jugosłowiańskiego socjalizmu (1945–1974) za kluczowy etap w rozwoju wszystkich trzech omawianych tu nacjonalizmów. Pomimo różnic w każdym przypadku okres ten zaowocował nie tylko przygotowaniem populacji na umasowienie idei narodowej, ale także wyłonieniem się i przynajmniej częściową instytucjonalizacją wszystkich najważniejszych stanowisk nacjonalistycznych, które odegrają kluczowe role w procesie rozpadu Jugosławii i ustanawiania nowych niepodległych państw: Macedonii (1992), Bośni i Hercegowiny (1992–1995) i Czarnogóry (2006).

LITERATURA PRZYWOŁANA

- Белякова Тансия (2014), *Конструирование национальной идентичности в социалистической Югославии и македонский церковный вопрос*, „Государство, религия, церковь”, 4, s. 62–85.
- Bondžić Dragomir (2010), *Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945–50*, „Andragoške Studije”, 1, s. 91–110.
- Bougarel Xavier, Rashid Asma (1997), *From Young Muslims to Party of Democratic Action: The emergence of a panislamist trend in Bosnia-Herzegovina*, „Islamic Studies”, 36 (2–3), s. 533–549.
- Bougarel Xavier (2009), *Od Muslimana do Bošnjaka: pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana*, w: Husnija Kamberović (red.), *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Sarajevo: Institut za Istoriju Sarajevo, s. 117–137.
- Brunnbauer Ulf, Grandits Hannes (2013) (red.), *The Ambiguous Nation: Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century*, Munich: Oldenbourg Verlag.
- Domachowska Agata B. (2019), *Proces budowania narodu czarnogórskiego w latach 1991–2018. Geneza i uwarunkowania*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Dulović Vladimir (2009), *Montenegrin Historiography and Nation-Building 1948–1990. Working paper. Research Project: New and Ambiguous Nation-Building Processes in South-Eastern Europe*, https://www.oei.fu-berlin.de/en/research/nation-building/intern/workingpapers/02_Dulovic/index.html (dostęp 20.07.2021).
- Dulović Vladimir (2013), *Socialist intercessions: The Earliest Demands for a Separate Montenegrin Language (1967–72)*, „History and Anthropology”, 24 (1), s. 166–182.
- Friedman Victor A. (2000), *The modern Macedonian standard language and its relation to modern Macedonian identity*, w: Victor Roudometof (red.), *The Macedonian Question: Culture, Historiography, Politics*, Boulder: East European Monographs, s. 173–206.
- Hoare Marko A. (2013), *The Bosnian Muslims in the Second World War. A History*, London: Hurst Publishers.
- Hobsbawm Eric (2010), *Narody i nacjonalizm po 1780 roku. Program, mit, rzeczywistość*, Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Kamberović Husnija (2009), *Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta*, w: Husnija Kamberović (red.), *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo, s. 59–82.
- Katz Vera (2011), *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945–53*, Sarajevo: Institut za Istoriju Sarajevo.
- Kilias Jarosław (2004), *Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii narodu*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Lučić Iva (2012), *In the service of the nation: Intellectuals' articulation of the Muslim national identity*, „Nationalities Papers”, 40 (1), s. 23–44.
- Majewski Piotr (2013), *(Re)konstrukcje narodu. Odwieczna Macedonia powstaje w XXI wieku*, Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Malešević Siniša (2006), *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*, London: Palgrave Macmillan.
- Malešević Siniša (2013), *Nation-states and Nationalisms: Organization, Ideology and Solidarity*, Cambridge: Polity Press.
- Malešević Siniša, Uzelac Gordana (2007), *A Nation-state without the nation? The trajectories of nation-formation in Montenegro*, „Nations and Nationalism”, 13 (4), s. 695–716.

- Marinov Tchavdar (2010), *Historiographical Revisionism and Re-Articulation of Memory in the Former Yugoslav Republic of Macedonia*, „Sociétés, politiques, comparées”, 10, s. 1–19.
- Okey Robin (2005), *Serbian, Croatian, Bosnian? Language and nationality in the lands of former Yugoslavia*, „East European Quarterly”, 38 (4), s. 419–441.
- Perica Vjekoslav (2004), *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford: Oxford University Press.
- Pivoras Saulius (2021), *The role of Latvian nationalism in the transformation of Lithuanian nationalism during the long 19th century*, „Nations and Nationalism”, 27 (2), s. 566–579.
- Ramet Sabrina P. (2002), *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, Boulder: Westview Press.
- Rawski Tomasz (2019), *Boszniacki nacjonalizm. Strategie budowania narodu po 1995 roku*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Roudometof Victor (2002), *Collective Memory, National Identity and Ethnic Conflict. Greece, Bulgaria and the Macedonian Question*, Santa Barbara: Greenwood Publishing Press.
- Rudling Per E. (2014), *The Rise and Fall of Belarusian Nationalism 1906–1931*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Stamatović Aleksandar (1999), *Kratka istorija Mitropolije Crnogorsko-Primorske: 1219–1999*, Cetinje Svetigora, http://www.rastko.rs/rastko-cg/povijest/istorijat/istorijat_4_c.html (dostęp 20.07.2021).
- Voss Christian (2006), *The Macedonian Standard Language: Tito-Yugoslav Experiment or Symbol of ‘Great Macedonian’ Ethnic Inclusion?* w: Clare Mar-Molinero i Patrick Stevenson (red.), *Language ideologies, policies and practices. Language and the future of Europe*, London: Palgrave Macmillan, s. 118–132.
- Wachtel Andrew B. (1998), *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, Palo Alto: Stanford University Press.
- Woodward Susan L. (1995), *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990*, Princeton: Princeton University Press.
- Zdravkovski Aleksander, Morrison Kenneth (2014), *The Orthodox Churches of Macedonia and Montenegro: The Quest for Autocephaly*, w: Sabrina P. Ramet (red.), *Religion and Politics in Post-Socialist Central and Southeastern Europe*, London: Palgrave Macmillan, s. 240–262.

Zestawienia statystyczne

- Andrejka Rudolf (1931), *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine. Knjiga III*, Beograd: Državna štamparija.
- Breznik Dušan (1974), *The Population of Yugoslavia*, Belgrade: Demographic Research Center.
- Klisinski Slobodanka (1974), *Popis stanovništva i stanova 1971. Knjiga VI*, Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Latifić Ibrahim (1970), *Statistički godišnjak Jugoslavije 1970*, Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Latifić Ibrahim (1973), *Statistički godišnjak Jugoslavije 1973*, Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Miljković Dušan (1989), *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Milovanović Mihailo (1985), *Statistički godišnjak Jugoslavije 1985*, Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Myers Paul F., Campbell Arthur A. (1954), *The Population of Yugoslavia*, US Government Printing Office.
- Novak Ante (1960), *Statistički godišnjak FNRJ 1960*, Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Novak Ante (1962), *Statistički godišnjak FNRJ 1962*, Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Tomasz Rawski

**PERIPHERAL NATION-BUILDING IN THE SOCIALIST YUGOSLAVIA (1945–1974):
MACEDONIA, MONTENEGRO, BOSNIA AND HERZEGOVINA**

The article discusses the emergence and early development of three South-East European nationalisms: Macedonian, Montenegrin and Muslim/Bosniak, all of which were born as mass phenomena only in the second half of the 20th century. The author argues that the first three decades of the socialist Yugoslavia (1945–1974) should be considered crucial to these three nation-building processes because in this period not only the social conditions necessary for the mass production and reception of the modern national ideas were created, but also the respective national cultures were institutionalized, either fully (Macedonian) or partially (Montenegrin, Muslim/Bosniak).

Słowa kluczowe: Jugosławia, nacjonalizm, budowanie narodów, Macedonia, Czarnogóra, Bośnia i Hercegowina

Keywords: Yugoslavia, nationalism, nation-building, Macedonia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina